

Jerzy Marek Łapo

"Źródła do kultury i osadnictwa
południowo-wschodniej strefy
nadbaltyckiej w I tysiącleciu p.n.e.",
Mirosław J. Hoffmann, Olsztyn 1999 :
[recenzja]

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 3, 536-540

2000

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

z kolei na podrozdziały, w niektórych przypadkach znacznie rozbudowane.

Bibliografia, jako bieżąca, sporządzona została w dużej mierze na podstawie czasopism. Kwerendą objęto prawie 500 tytułów, z wychodzących w naszym regionie nie zauważyłem jedynie „Działdowiaka” i „Znad Pisy”. Ich wykaz dołączono do bibliografii. W sumie ujęto w niej 1933 prace.

Przy tytułach polskojęzycznych i litewskojęzycznych, o ile nie dołączono do nich niemieckiego Zusammenfassung podano niemieckie tłumaczenie. W przypadku, gdy z tytułu nie można wywnioskować o zawartości treściowej pracy, opis bibliograficzny zaopatrzone w dodatkowe informacje.

Całość uzupełniają cztery indeksy: autorów, osób (zawierający daty życia wszystkich występujących w bibliografii osób), nazw geograficznych i indeks rzeczowy. Na podkreślenie zasługuje fakt, że zarówno wstęp, spis treści, jak i indeks rzeczowy są załączone w języku polskim i niemieckim. Natomiast w indeksie geograficznym wszystkie nazwy podane zostały podwójnie, w wersji polskiej i niemieckiej, w porządku alfabetycznym. Tu może wygodniejsze byłoby rozdzielenie tego indeksu na dwa: niemiecko- i polskojęzyczny. Na uznanie zasługuje niezwykle staranna korekta, która zaowocowała ograniczeniem do minimum tzw. literówek.

Niestety, choć bibliografia jest typem wydawnictwa jednorazowego, a zarazem mającym służyć przez wiele lat, egzemplarz książki będący w moim posiadaniu rozkleił się już drugiego dnia.

Bibliografia dostępna jest także pod adresem internetowym: http://www.uni-marburg.de/herder-institut/grundlagen/bibliographien/lit_db.html.

Korzysta się z niej niezwykle łatwo, możliwości wyszukiwania są tam bardzo dobrze opracowane; istnieje także polska opcja językowa.

W sumie otrzymaliśmy pracę wyjątkowo staranną, przejrzyście opracowaną, zaopatrzoną praktycznie we wszystkie możliwe pomoce w postaci szeregu indeksów. Kooperacja niemiecko-polska przyniosła tu bardzo dobre wyniki, jakich zapewne nie udałoby się osiągnąć żadnej ze stron osobno. Należy wyrazić nadzieję, że będzie nadal tak owocnie kontynuowana.

Grzegorz Jasiński

Mirosław J. Hoffmann, *Źródła do kultury i osadnictwa południowo-wschodniej strefy nadbałtyckiej w I tysiącleciu p.n.e.*, Rozprawy i Materiały Ośrodka Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie, nr 177, Olsztyn 1999, ss. 406, tabl. 171, mapa.

Całkiem niedawno do rąk archeologów i miłośników starożytności ziem pruskich trafiła praca Mirosława J. Hoffmanna *Źródła do kultury i osadnictwa południowo-wschodniej strefy nadbałtyckiej w I tysiącleciu p.n.e.* Pierwszy rzut oka na okładkę może sugerować, że tom poświęcony został jakiejś dziedzinie życia XIX stulecia, raczej z nauką nie związanej. Wrażenie takie sprawia fotografia z archiwalnej spuścizny królewieckiego archeologa Johanna Heydecka przechowywanej w zbiorach Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie (tzw. Depozyt Heydecka). Przedstawia ona otwarcie kurhanu w Zielenicy, do którego doszło w 1892 r. J. Heydeck uwiecznił kamienną skrzynię ze stojącymi

w niej popielnicami, nad którą siedzi jego dostojna małżonka oraz żona odkrywcy grobowca — Butscha wraz z szóstką pociech. Smakowitość!

Źródła... zostały wydane jako 177 publikacja z serii Rozprawy i Materiały Ośrodka Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie. Praca licząca 406 stron została podzielona na dwie główne części: *Materiały* — zawierające *Wykaz skrótów i Katalog stanowisk* oraz *Tablice*. Całość uzupełnia *Literatura, Indeks nazw osobowych* i zbiorcza mapa stanowisk.

W części katalogowej przedstawiono informacje o 1135 stanowiskach archeologicznych z obszaru od dolnej Wisły po dolny Niemen i od Półwyspu Sambijskiego po południowe peryferie Pojezierza Mazurskiego, pochodzących z I tysiąclecia p.n.e. Stanowiska ułożono w porządku alfabetycznym nazw miejscowości, z określeniem gminy, województwa — według stanu z 1998 r., zawarto także nazwy w brzmieniu niemieckim z podaniem odpowiedniego powiatu. Miejscowości nie istniejące już dzisiaj uporządkowano według nazw niemieckich.

W opisie zawarto określenia charakteru stanowisk, krótkie historie odkryć i badań oraz ich wyniki. Ponadto autor podał skróty bibliograficzne oraz chronologię stanowisk, opartą na podziale na trzy fazy: późnobrązową, wczesnożelazną i przedrzymską. Zabrakło jednak przyporządkowania poszczególnych kurhanów, osad, skarbów etc. do poszczególnych kultur archeologicznych lub wyjaśnienia, dlaczego tę kwestię pominięto. Można się domyślać, że autor celowo zaniechał stosowania tych (przestarzałych?) określeń wobec m.in. trudności w interpretacji niektórych znalezisk — czy jeszcze „łużyckie” (kultura łużycka), czy już „zachodniobałtyjskie” (kultura kurhanów zachodniobałtyjskich)? Zastrzeżenia tego zabrakło we *Wstępie* i należy przypuszczać, iż problem ten autor spróbuje rozwiązać w przyszłej części syntetycznej pracy.

Z opisów stanowisk można wnioskować o bardzo dobrej znajomości przez autora danych z literatury fachowej, popularnonaukowej i prasy codziennej. Dane katalogowe odznaczają się także znajomością przez autora z autopsji wielu stanowisk z terenu byłego województwa olsztyńskiego. Nieco inaczej jest w przypadku dawnego województwa suwalskiego. Dotyczy to m.in. stanowisk kurhanowych w miejscowości Doba, gm. Giżycko (s. 31). Autor „zlał” tutaj w jedno dwa stanowiska. Pierwsze — kurhan z korytarzową skrzynią kamienną, badany w 1876 r. (może w 1875?) przez J. Heydecka to w rzeczywistości ten sam kurhan, który „został odkryty” przez Ł. Okulicz w 1971 r. (w *Źródłach...* — stanowisko III), nota bene zachowany jest w dobrym stanie po dziś dzień. Natomiast trzy kurhany badane przez G. Bujacka wraz z Matthiasem do całkowicie inne stanowisko, na którym do dzisiaj można oglądać odsłoniętą przed ponad wiekiem kamienną obstawę. Nie ma też pewności, czy publikowana popielnica (tabl. LXXXVI: 14) pochodzi z jednego z „kurhanów Bujacka”, czy raczej z „kurhanu Heydecka”. Niemniej za doskonałe rozwiązanie należy uznać opublikowanie w *Źródłach...* ryciny ze spuścizny J. Heydecka, przedstawiającej „kurhan Heydecka” z widoczną skrzynią kamienną (tabl. LXXXVI: 1)¹.

Duże nieścisłości dotyczą stanowisk kurhanowych położonych wokół jeziora

¹ Na rycinie, na nasypie kurhanu widać charakterystyczne drzewo o rozdwojonym pniu, które jest dorodną sosną, rosnącą współcześnie.

Orzysz. Na ss. 113—114 autor logicznie (i chyba słusznie z punktu widzenia administracyjno-konserwatorskiego) łączy osadę nawodną z jeziora Orzysz z Orzyszem, pomimo iż relikty nawodziska znajdują się na północno-wschodnim krańcu tego zbiornika wodnego, kilka kilometrów w linii prostej od miasta. Natomiast lokowanie w Orzyszu kurhanu leżącego 180 kroków od tej osady², jest nieporozumieniem, albowiem nadjeziorne tereny należą obecnie do Skomacka Wielkiego z sąsiedniej gminy Stare Juchy. Inny kurhan rozkopany w 1866 r. mógł znajdować się rzeczywiście w okolicach miasta Orzysz.

Także błędne jest odesłanie do rzekomo orzyskich popielnic, które w rzeczywistości są naczyniami znalezionymi odpowiednio w kurhanach w: Grabniku (tabl. LXXXV: 3), Kaltkach (tabl. LXXXV: 4) i Czarnym (tabl. LXXXV: 5)³. Przy przerysowywaniu naczyń z fotografii popełniono także błąd — na naczyniu z Grabnika znajdowały się dwa rzędy odcisków (paznokciowych?)⁴, tymczasem w *Źródłach...* widoczny jest tylko jeden. Niniejsza uwaga dotyczy może bardzo drobnego szczegółu, ale jest to jedno z (wszystkich) czterech, zadokumentowanych naczyń, wydobytych do początku lat dziewięćdziesiątych naszego stulecia z kurhanów z terenu Mazur wschodnich.

Natomiast naczynie rzeczywiście wydobyte z kurhanu znad jeziora Orzysz (tego leżącego w Skomacku Wielkim) jest zamieszczone w zbiorze zabytków z osady nawodnej z tego jeziora (LXXXII: 4). Podobny zabieg „połączenia” przeprowadził już sam J. Heydeck, zamieszczając rekonstrukcję tej popielnicy w zespole zabytków określonych ogólnie „Arys — See”⁵. Jednakże za ewidentnym przeznaczeniem sepulkralnym i pochodzeniem tego naczynia przemawia to, iż Carl Engel opublikował fotografię górnej, zachowanej części popielnicy, na którą naklejono karteczkę z odręcznym podpisem J. Heydecka: „Aus dem zum Pfahlbau gehörenden Grabhügel”⁶. Kształt zachowanej partii naczynia ze zdjęcia C. Engla jest identyczny jak na rysunku J. Heydecka. Wartość naukową tego naczynia podkreśla jego wyjątkowość — jest to jedyna znana z obszaru kultury kurhanów zachodniobałtyjskich popielnica z otworkami pod krawędzią.

Brak dokładniejszych studiów nad położeniem stanowisk wschodniomazurskich odbija się m.in. w złej lokalizacji osiedla nawodnego w Ostrowiu z Jeziora Czarnego, gm. Stare Juchy (s. 116). Jeśli relikty osady leżałyby przy południowym brzegu Jeziora Czarnego (Wylewy), to kroki jego odkrywcy musiałyby mieć po 3 m albo grobowiec leżałby na... środku jeziora. Kurhan miał być odległy od osady o 450 kroków⁷, tymczasem potencjalne miejsce osady leży ok. 1350 m od zachowanego kurhanu. W rzeczywistości osada znajduje się na południowym brzegu tego jeziora i współcześnie znajduje się na gruntach Pańskiej Woli w gminie Wydminy. Kontynuując temat, należy wspomnieć, że na gruntach Pańskiej Woli znajduje się jeszcze jeden kurhan (s. 118). A położone

2 Sitzungsberichte vom 17. November 1876, Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia, 1876—1877, Bd. 3, s. 5.

3 C. Engel, *Vorgeschichte der altpreussischen Stämme*, Königsberg 1935, Bd. 1, tabl. 110.

4 Ibidem, tabl. 110: c.

5 J. Heydeck, *Die Pfahlbauten im Szonstag- und Tulewo-See*, Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia, 1889, Bd. 14, tabl. XIV: 4.

6 C. Engel, op. cit., tabl. 110: d.

7 Sitzungsbericht, s. 5.

niedaleko tego miejsca kurhany lokowane przez C. Engla w pobliskim Czarnym (s. 28) mogą być tymi samymi co w Odojach (s. 111).

Ale nie brakuje też poprawnych weryfikacji stanowisk funkcjonujących jako wczesnożelazne jedynie w literaturze; te nie znalazły się w katalogu, np. osada w Sztynorcie⁸. Dużym plusem katalogu jest uwzględnienie stanowisk, o których odkryciu donosiły gazety lokalne, np. elcki „Unser Masurenland” — osada w Małkiniach (s. 93), królewiecki „Unser Heimat” — kurhan w byłym Trutenau (s. 175) oraz czasopiśmie popularnonaukowe, takie jak chociażby „Altpreussen” — np. osady w Janelach (s. 57) czy Zielonym Ostrowiu (s. 200). Dzisiaj często są to jedyne ślady badań i odkryć sprzed lat.

Przedstawione przykłady dowodzą, jak trudne jest poruszanie się w dawnej literaturze. Raz popełniony błąd czy niejasność, połączona z brakiem weryfikacji terenowej, odbija się później fałszywym echem w coraz to nowych publikacjach. Niezbędne są szczegółowe studia mikroregionalne, nie tylko „czysto” archeologiczne. Trudne, choć do zrealizowania zadanie czeka też konserwatorów zabytków, administrujących dobrami prądziejowej kultury, niezbędne jest jasne ustalenie nazw poszczególnych stanowisk i ich współczesnej przynależności administracyjnej, zwłaszcza dla zabytków zalegających w jeziorach.

W sumie materiał ikonograficzny (171 tablic) daje pełny wgląd w zabytki z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza, zarówno ruchome, jak i nieruchome. Znajdują się tutaj m.in. plany różnego rodzaju osiedli obronnych, chat, kurhanów oraz kilka setek różnorodnych naczyń, ozdób, broni.

Autor zamieścił obszerny materiał ilustracyjny z osady nawodnej z dawnego jeziora Tulewo — wg *Źródła...* Skomack Wielki, stan. I (tabl. LXXXVII: 1—24; LXXXVIII). Raczej w sposób niezamierzony umożliwił porównanie „stylów” dokumentacyjnych z końca XIX w. (J. Heydeck) i z lat trzydziestych XX w. (K. O. Rossius i H. Schleif). Te same naczynia uwidoczniono na obu tablicach LXXXVII i LXXXVIII, np. odpowiednio: 6 i 3, 10 i 5, 20 i 2.

Można byłoby wskazać, iż w materiale ikonograficznym zabrakło np. dwóch ciekawych naczyń z grodziska w Tarławkach (tabl. LXXIV), znanych z literatury⁹, ale wybór materiałów jest sprawą subiektywną, ponadto wobec ograniczonej objętości autor niewątpliwie nie raz stawał przed dylematem, które ilustracje wykorzystać, a które odrzucić. Niezaprzeczalną i szczególną wartość mają materiały dotychczas nie publikowane zarówno z badań polskich naukowców: J. Brzozowskiego, I. Mirkowskiej, D. Jaskanis, K. Jodłowskiego, W. I. Kułakowa, I. Mellin-Wyczółkowskiej, R. Odoja, J. Okulicza, J. Siemaszko, A. Walusia oraz samego autora, jak i archiwalia ze spuścizny Johanna Heydecka, Hansa Schleifa, Waldemara Heyma, Madei, archiwów Działu Archeologii Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie oraz Museum für Vor- und Frühgeschichte w Berlinie. Pozostają jednak i zagadki. W *Wykazie skrótów* próżno szukać wyjaśnień skrótów: KP, AMWK i ARGZM (ss. 9—10). Chyba, że w przypadku dwóch ostatnich odrzucimy A (jako Archiwum), wówczas MWK to Muzeum

⁸ Ł. Okulicz, *Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich we wczesnej epoce żelaza*, Wrocław—Warszawa—Kraków, 1970, s. 195.

⁹ A. Waluś, *Dwa warsztaty odlewnictwa brązu z osiedla obronnego kultury kurhanów zachodniobałtyjskich w Tarławkach, woj. suwalskie*, Pamiętnik Muzeum Miedzi, Legnica 1982, t. 1, ryc. 2: a, b.

im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Kętrzynie, a RGZM — Römisch-Germanisches Zentralmuseum in Mainz (s. 9).

Niestety *Mapa osadnictwa południowo-wschodniej strefy nadbałtyckiej w I tysiącleciu p.n.e.*, dołączona do publikacji, zamiast ułatwiać, tak jak zamierzał autor (s. 8), utrudnia jej percepcję. W katalogu każde ze stanowisk otrzymało sygnaturę typu B96 (sektor i numer stanowiska w sektorze), która wskazuje jego położenie kartograficzne. Na samej mapie jednak zabrakło oznaczeń literowych odpowiednich sektorów. Pozostaje samodzielne ustalenie sektorów — jest ich dziewięć, a numerowanie należy rozpocząć od lewego, górnego narożnika mapy. Zagubiono także drugie „n” w nazwiskach opracowującego — Mirosława i wykonującego mapę Albina Hoffmannów.

Wnikliwi szperacze odkryją, dłaczego książka wydana w 1999 r. w nowej rzeczywistości administracyjnej, opiera się jeszcze na dawnym podziale wojewódzkim. Pierwotnie *Od Autora* datowane było na grudzień 1997 r., chociaż zawiera pośmiertne podziękowania dla prof. Łucji Okulicz-Kozaryn, która zmarła w lutym 1999 r. (!) Na nowej naklejce widnieje data: kwiecień 1999 r. Zmiany zachodzące w naszym kraju wyprzedziły prace wydawnicze. Nam, Polakom, będzie to łatwiej zrozumieć i rozszyfrować, trudności będą mieli obcokrajowcy, w których ręce trafi ta publikacja, będąca niejako kompendium podstawowej wiedzy o epoce brązu i wczesnej epoce żelaza w tej części Europy.

Zauważone mankamenty nie przesądzą jednakże o wartości całej pracy, która zapewne stanie się podstawą dla przyszłych studiów poświęconych I tysiącleciu p.n.e. terenów południowo-wschodniej strefy nadbałtyckiej. Praca odegra najprawdopodobniej podobną rolę jak dzieło Aleksandra Kamińskiego z 1956 r. dla obszarów „jaćwieskich” z I i początku II tysiąclecia n.e.¹⁰ Należy z niecierpliwością oczekiwać wydania drukiem analityczno-syntetycznej, naturalnej kontynuacji *Źródła...*, która w pełni przedstawi autorską wizję procesów kulturowych, jakie zaszły w epoce brązu i wczesnej epoce żelaza między Wisłą a Niemnem.

Jerzy Marek Łapo

Handbuch der Geschichte Ost- und Westpreußens. Teil III: Von der Reformzeit bis zum Vertrag von Versailles 1807—1918. Herausg. von Ernst Oppennoorth. Einzelschriften der Historischen Kommission für ost- und westpreußische Landesforschung herausg. von Udo Arnold, Bd. 10, Institut Nordostdeutsches Kulturwerk, Lüneburg 1998, ss. XXVII, 209.

Jest to kolejny tom historii Prus Wschodnich i Zachodnich napisany przez zespół autorski, tym razem liczący 11 osób. W porównaniu do t. II, nie ma w nim autorów polskich. Jeśli chodzi o początek XIX w., to historycy mają zawsze kłopot z wyznaczeniem najbardziej adekwatnej cezury. Wydawcy i autorzy opowiedzieli się za niezmiernie ważnymi procesami związanymi z reformami państwa pruskiego po upadku monarchii fryderycjańskiej (1806—1807). Warto tu zwrócić uwagę, że o kilka lat wcześniejsze dzieło historyków polskich *Historia*

¹⁰ A. Kamiński, *Materiały do bibliografii archeologicznej Jaćwiesz od I do XIII w.*, *Materiały Starożytność*, 1956, t. 1, ss. 193—273.